Maciej Hubka
(Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim)

Sytuacja gospodarcza powiatu piotrkowskiego w latach 1919-1921

Realia gospodarcze powiatu piotrkowskiego u progu niepodległości w zasadzie nie odbiegały od problemów typowych dla całości odradzającego się Państwa Polskiego[1]. Skalę tego potęgowały straty wywołane działaniami wojennymi i rabunkową działalnością austriackich władz okupacyjnych z lat I wojny światowej[2]. Niemniej jednak przed społeczeństwem i gospodarczymi przejawami jego funkcjonowania stanął w początku 1919 r. nowy problem zaspokojenia potrzeb nie tylko własnej egzystencji, lecz również obronności odrodzonego i tworzącego dopiero swoje struktury państwa. Było to tym trudniejsze, że w zasadzie gospodarka ziem wchodzących w skład kształtującej się terytorialnie i administracyjnie Polski nie posiadała spójnych struktur gospodarczych, typowych dla okrzepłego organizmu państwowego. Wynikało to przede wszystkim z faktu, że w okresie wcześniejszym ziemie te wchodziły w skład państw zaborczych, co w różny sposób determinowało ich rozwój gospodarczy. W związku z tym charakter produkcji przemysłowej związany był z rynkami zbytu, ujętymi w ramy wymiany handlowej i zapotrzebowaniami państw zaborczych. W zakresie obronności i przemysłu wojennego zabrakło również wielu gałęzi wytwórczości – przede

[1] Temat stanu gospodarki polskiej po 1918 r. poruszany był już w historiografii wielokrotnie: I. Kostrowicka, Z. Landau, J. Tomaszewski, *Historia gospodarcza Polski XIX i XX wieku*, Warszawa 1966, s. 255-275; Z. Landau, J. Tomaszewski, *Gospodarka Polski Międzywojennej 1918-1939*, T. 1., *W dobie inflacji*, Warszawa 1967; B. Zientara, A. Mączak, I. Ihnatowicz, Z. Landau, *Dzieje gospodarcze Polski do 1939 r.*, Warszawa 1973, s. 523-585.

[2] Szerzej zob. M. Hubka, *Straty wojenne powiatu piotrkowskiego w latach 1914-1918*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne" (dalej: PZH) 2012, t. 13, s. 79-102.

wszystkim produkcji ciężkiego sprzętu bojowego – mających zaspokoić potrzeby tworzącej się i jednocześnie walczącej armii[3].

Cechą charakterystyczną dla gospodarki polskiej w omawianym okresie była znaczna przewaga ludności utrzymującej się z rolnictwa, górująca znacznie nad przemysłem, wytwórstwem, handlem, usługami, a także innymi sposobami zarobkowania[4]. W przypadku województwa łódzkiego dane z 1921 r. wskazały, że na liczbę 2.252.769 osób czynnych i biernych zawodowo, aż 1.210.851 osób utrzymywało się z rolnictwa oraz zajęć pokrewnych[5]. Należy przy tym mieć na uwadze, że odnosząc te liczby do samego powiatu piotrkowskiego, sytuacja przedstawiała się podobnie w czasach gubernialnych, kiedy to zdecydowanie rolniczy powiat piotrkowski był elementem większej całości, zawierającej w sobie istotne skupiska przemysłu, czyli silnie uprzemysłowione okolice Łodzi (tab. 1)[6].

Przyjmując dane zawarte w tabeli 1 jako orientacyjne, wywnioskować można, że zdecydowana większość mieszkańców powiatu piotrkowskiego w interesującym nas okresie jako główne źródło swego utrzymania wykazało pracę w gospodarstwie rolnym. Miało to również swoje przełożenie na charakter przemysłu i wytwórczości, a także sektora usług lokalnej gospodarki. Płody rolne oraz hodowlane pełniły rolę podstawowego surowca dla ośrodków przetwórstwa spożywczego oraz usług młynarskich. W przypadku zestawienia jedynego miasta z terenami wiejskimi[7] należy mieć na uwadze, że pewne przekłamanie panoramy gospodarczej w tym względzie wyni-

[3] I. Boerner, *Rozwój przemysłu wojennego w okresie 1918-1928*, [w:] *Na froncie gospodarczym, W dziesiątą rocznicę odzyskania niepodległości 1918 – 11.XI – 1928*, Warszawa 1928, s. 284-290.

[4] Według danych z 1925 r., w rolnictwie zatrudnionych było 64,3% ludności. Pozostałe zawody stanowiły jedynie 35,7% całości; J. Mokrzyński, *Zagadnienie chleba w Polsce*, [w:] *Na froncie gospodarczym…*, s. 315.

[5] Czyli: leśnictwo, hodowla, ogrodnictwo i rybołówstwo; *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku*, *Województwo Łódzkie,* „Statystyka Polski", T. XVI, Warszawa 1928, s. 96.

[6] M. Łapa, *Główne kierunki rozwoju gospodarczego województwa łódzkiego w latach 1919-1939*, [w:] *Województwo łódzkie 1919-2009*, *Studia i materiały*, pod red. K. Badziaka i M. Łapy, Łódź 2009, s. 133-134.

[7] W wyniku reformy administracyjnej, przeprowadzonej przez carskie władze zaborcze, po 1870 r. Piotrków był jedynym miastem w powiecie. Prawa miejskie utraciły Wolbórz, Sulejów, Rozprza, Grocholice, Kamieńsk i Bełchatów; M. Bandurka, *Zmiany administracyjne i terytorialne ziem województwa łódzkiego w XIX i XX wieku*, wyd. II, Łódź 1995, s. 56.

ka z obecności w powiecie „miasteczek", które w poprzednim stuleciu swe prawa miejskie utraciły. Mimo to skupiały one nadal znaczną cześć wytwórstwa i drobnego przemysłu, a także stanowiły znaczące w regionie centra wymiany handlowej. Sytuacja taka miała miejsce m.in. w gm. Bełchatówek, gdzie spośród wykazanych w 1919 r. 344 podmiotów handlu i przemysłu, aż 273 z nich zlokalizowane były w Bełchatowie[8]. Podobna dysproporcja miała miejsce w przypadku gm. Bogusławice, gdzie na 65 podmiotów tego typu, w 1919 r., 42 z nich znajdowało się w Wolborzu, a jeden w Moszczenicy[9].

Tabela 1.
Struktura zatrudnienia w powiecie piotrkowskim w 1921 r. (bierni i czynni zawodowo)*.

Branża	Powiat (osób/%)	Miasto (osób/%)	Wieś (osób/%)
Rolnictwo	126.948 / 64,34%	2.851 / 6,95%	124.097 / 79,40%
Przemysł	32.481 / 16,46%	12.708 / 31,00%	19.773 / 12,65%
Handel	12.016 / 6,09%	7.627 / 18,60%	4.389 / 2,80%
Komunikacja	7.960 / 4,03%	5.722 / 13,95%	2.238 / 1,43%
Służba publiczna	5.320 / 2,69%	3.588 / 8,75%	1.732 / 1,10%
Wojskowość	462 / 0,23%	428 / 1,04%	34 / 0,02%
Usługi	2.432 / 1,23%	1.394 / 3,40%	1.038 / 0,66%
Bezrobotni	4.712 / 2,38%	3.444 / 8,40%	1.268 / 0,81%
Nieokreśleni	4.954 / 2,51%	3.230 / 7,87%	1.724 / 1,10%
Razem	197.285 / 100%	40.992 / 100%	156.293 / 100%

* - dane dla całości populacji, uwzględniające ogół ludności pod względem utrzymania.

Źródło: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku*, *Województwo Łódzkie,* „Statystyka Polski", T. XVI, Warszawa 1928, s. 180-182.

[8] Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim (dalej: APPT), *Wydział Powiatowy w Piotrkowie* (dalej: WPP), zesp. nr 2, sygn. 47. W przypadku Bełchatowa znaczy udział w całości miały instytucje handlu, które wraz z różnego rodzaju drobną wytwórczością stanowiły zdecydowaną większość zgłoszonych podmiotów; por. D. Rogut, *Rozwój gospodarczy Bełchatowa w okresie dwudziestolecia międzywojennego*, [w:] *Bełchatów, Szkice z dziejów miasta*, pod red. D. Roguta, Piotrków Trybunalski 2005, s. 127-150.

[9] APPT, WPP, sygn. 48. Wyjątkiem była w tym wypadku cegielnia Teodora Endera w Moszczenicy.

Rozpatrując aspekt produkcji rolnej i hodowli w powiecie piotrkowskim, warto przyjrzeć się warunkom uprawy i hodowli (tab. 2)[10].

Tabela 2.
Wykaz ilości gruntów rolnych z podziałem na klasy ziemi w powiecie piotrkowskim 1919-1920.

Lp.	Gmina	1919* (mrg)				1920 (mrg)			
		Razem	I kl.	II kl.	III kl.	IV kl.	V kl.	Razem	Orna
1.	Bełchatówek	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	14.791	12.268
2	Bogusławice	7.454	1.364	2.970	473	392	2253	22.089	21.943
3	Bujny Szl.	7.686	84	1.293	38	161	1.304	15.162	14.405
4	Chabielice	3.204	42	1.391	211	149	1.411	8.257	7.052
5	Golesze	2.261	4	244	17	b.d.	88	14.021	8.499
6	Gorzkowice	8.396	595	4.250	223	593	2.635	11.607	11.282
7	Grabica	6.147	528	3.074	358	649	1.538	13.961	10.287
8	Kamieńsk	7.218	136	1.653	196	469	4.773	20.604	16.649
9	Kleszczów	7.363	329	2.006	63	434	4.531	15.681	8.963
10	Kluki	5.326	2	30	b.d.	2	106	20.420	14.204
11	Krzyżanów	6.551	203	1.668	12	219	799	14.570	11.576
12	Łęczno	6.478	7	256	19	35	58	22.397	12.394
13	Łękawa	7.399	121	1.818	154	199	5.107	16.122	10.177
14	Parzniewice	4.262	429	333	721	843	1.936	9.798	9.550
15	Podolin	3.148	460	1.524	33	142	1.006	8.465	5.428
16	Ręczno	12.824	695	4.202	351	609	6.967	19.992	18.520
17	Rozprza	9.922	458	4.568	409	706	3.781	13.165	13.126
18	Sulejów	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	3.643
19	Szydłów	9.124	1.81	4.730	260	324	3.107	15.568	15.315
20	Uszczyn	3.752	337	1.404	170	99	1.742	7.921	7.940
21	Wadlew	2.210	168	799	75	115	1.053	12.220	12.135
22	Woźniki	9.512	1.476	4.418	859	826	1.933	16.585	16.502

* - dane niekompletne

Źródło: opracowanie własne; APPT, WPP, sygn. 48, 107-128, 150.

Przedstawione w tabeli 2 zestawienia dotyczące poszczególnych gmin, ukazują – nawet na podstawie zdekompletowanych danych – że w strukturze ziemi ornej omawianego terenu dominowały grunty

[10] Zdecydowanie rolniczy charakter gospodarki powiatu piotrkowskiego widoczny był też w okresie poprzedzającym, kiedy to rozpoczynał się proces uprzemysłowienia regionu. Dane z 1881 r. przytacza m.in. J. Kukulski. Przyglądając się ilości ziemi ornej w stosunku do całości powierzchni, widoczna była – uzależniona od konkretnego przypadku (gminy, wsi) – tendencja do maksymalnego wykorzystania posiadanych gruntów na cele rolnictwa: J. Kukulski, *Przemiany na wsi powiatu piotrkowskiego w latach 1793-1918*, Piotrków Trybunalski 2005, s. 337-359.

klas III-V, natomiast ziemia wykorzystywana do celów rolnictwa stanowiła zdecydowaną większość terenów każdej z gmin. Rozbieżności w zakresie użytkowanej ziemi w latach 1919-1920 wynikały między innymi z powierzchni nieużytków, powstałych na skutek regresu upraw, będącego konsekwencją omawianych wcześniej wydarzeń z lat 1914-1918. W zakresie podziału ziemi uprawnej pomiędzy pojedyncze gospodarstwa na terenie województwa łódzkiego, na ogólną liczbę 202,6 tys. gospodarstw rolnych, większość z nich stanowiły niewielkie, liczące do 20 ha powierzchni[11].

Podobnie prezentowała się kwestia produkcji rolnej, która w omawianym okresie nadal nie osiągnęła poziomu sprzed 1914 r.[12] Przytaczając dane porównawcze dla lat 1909/1913 oraz 1922/1924 dotyczące produkcji głównych zbóż chlebowych, należy stwierdzić, że skala ich zbiorów w kraju przedstawiała się następująco: zbiory pszenicy spadły z 16,8 tys. q do 12,5 tys. q; żyta – z 57,1 tys. q do 52,4 tys. q, jęczmienia natomiast – z 14,9 tys. q do 14,8 tys. q. Wzrost zanotowano natomiast w przypadku gryki – odpowiednio z 2 tys. q do 2,4 tys. q; prosa – 0,8 tys. q do 1,2 tys. q, zaś w przypadku kukurydzy – z 0,7 tys. q do 0,9 tys. q[13]. Podobnie sytuacja przedstawiała się w przypadku ziem województwa łódzkiego, gdzie w roku 1919 odnotowano również poważne spadki produkcji rolnej w porównaniu do okresu przedwojennego[14]. Warto również podkreślić, że znaczny spadek w zasiewie i zbiorach odnotowano także w przypadku ziemniaków[15], które oprócz silnego udziału w wyżywieniu mieszkańców regionu, stanowiły ponadto cenny surowiec lokalnego przemysłu przetwórczego. W roku 1920 dysproporcja między okresem przedwojennym, a stanem ówczesnym jeszcze się pogłębiła.

---

[11] Gospodarstwa o powierzchni do 2 ha stanowiły 24,1%, od 2 do 5 ha – 29,3%, a od 5 do 20 ha – 44,3%; I. Weinfeld, E. Szturm de Sztrem, J. Piekałkiewicz, *Atlas statystyczny Polski*, Warszawa-Bydgoszcz 1925, z. 2, s. 23.

[12] E. Rose, *Bilans gospodarczy trzech lat niepodległości*, Warszawa 1922, s. 16-29.

[13] J. Mokrzyński, *Zagadnienie chleba w Polsce…*, s. 317.

[14] *Dziesięciolecie intendentury Polskiej Siły Zbrojnej 1918-1928*, Warszawa 1929, s. 141-142.

[15] W skali województwa zasiew spadł z 207.942 ha do 158.728 ha, a zbiory z 20.706.308 q do 18.492.206 q. Odnosząc te dane do pozostałych głównych ziemiopłodów, ziemniaki, obok żyta stanowiły podstawę produkcyjną rolnictwa, ponosząc procentowo podobne straty w zasiewie i zbiorach; *Ibidem*.

Wynikało to również z upadku kultury agrarnej, przejawiającej się w spadku pozyskiwanych zbiorów z jednego hektara uprawy.

Zważywszy na fakt problemów aprowizacyjnych lokalnej ludności, a także polityki zbierania kontyngentów płodów rolnych i hodowlanych na potrzeby państwa, władze powiatu piotrkowskiego starały się swymi apelami i zarządzeniami stymulować wydajność lokalnego rolnictwa. Przykładowo, w odezwie Wydziału Powiatowego z 31 marca 1919, poruszano kwestię oszczędności posiadanego ziarna: (...) *Sejmik Powiatowy zwraca się do wszystkich z gorącym apelem, aby nie używali na paszę dla inwentarza owsa i jęczmienia i starali się o zastąpienie tego okopowizną, - natomiast zaoszczędzone w ten sposób ilości ziarna przeznaczyli na siew* (...)[16]. Kreując politykę gospodarczą, mającą na celu zabezpieczenie wszelkich potrzeb regionu oraz wyzyskania go dla potrzeb obronności państwa, postanowiono również wprowadzić bezwzględny zakaz wywożenia efektów produkcji rolniczej poza granice powiatu, o czym informowało obwieszczenie władz powiatowych z dnia 12 czerwca 1919 r.[17] Sytuacja w początku 1919 r. była o tyle utrudniona, gdyż rzutowały na nią rekwizycje czynione jeszcze przez władze okupacyjne w roku poprzednim. W gminie Grabica większość plonów z roku 1918 trafiła w ręce władz austriackich, pozostawiając władzom polskim możliwość wykorzystania na potrzeby wojska i aprowizacji lokalnej jedynie niewielkiego odsetku zboża i ziemniaków[18]. W zakresie organizacji rekwizycji płodów rolnych, m.in. w początku sierpnia 1920 r. zarządzono dostawę tychże pochodzących z tegorocznych zbiorów. Określono, że w zależności od wielkości gospodarstwa rolnik miał odstawić od 110 do 220 kg z morgi obsianej ziemi. Punkty zborne kontyngentu wyznaczono w Piotrkowie, Gorzkowicach i Bełchatowie[19]. Uchylenie się od uiszczenia dostawy zagrożone było karą pozbawienia wolności do 6 miesięcy oraz wysokimi grzywnami finansowymi.

Podobnie sytuacja wyglądała w przypadku hodowli zwierząt gospodarskich[20]. Stan na koniec 1920 r. ukazuje tabela 3.

---

[16] APPT, *Akta gminy Grabica* (dalej: AgG), zesp. nr 416, sygn. 356.

[17] *Ibidem*.

[18] *Ibidem*.

[19] Ceny za poszczególne towary określono na poziomie 5,5-8 mk za 1 kg; APPT, *Akta miasta Piotrkowa* (dalej: AmP), zesp. nr 9, sygn. 3201.

[20] Obszerne wyliczenia odnaleźć można w: *Dziesięciolecie intendentury Polskiej Siły Zbrojnej*..., s. 144-148.

Tabela 3.
Pogłowie zwierząt gospodarskich. Stan na grudzień 1920 r.

Gmina	Bydło rogate			Owce		Chlewnia	
	dorosłe	jałowizna	cielęta	dorosłe	jagnięta	dorosłe	do 6 tyg.
Bełchatówek	1.450	260	542	102	35	142	250
Bogusławice	1.350	315	420	1002	242	592	25
Bujny Szl.	925	620	240	305p	55	150	250
Chabielice	734	146	b.d.	3	35	37	32
Gorzkowice	1.329	213	256	210	33	164	241
Grabica	760	400	425	344	40	260	157
Kamieńsk	1.300	204	180	148	12	184	85
Kleszczów	1.147	154	51	367	b.d.	194	25
Kluki	1.240	144	238	27	3	28	52
Krzyżanów	1.473	174	206	110	125	205	143
Łęczno	1.194	307	222	780	132	285	234
Parzniewice	656	278	393	123	85	160	150
m. Piotrków	833	45	48	21	b.d.	152	136
Podolin	703	203	111	294	59	91	110
Ręczno	1.382	500	743	1.123	33	421	152
Sulejów	306	109	50	107	19	170	223
Szydłów	1.700	613	290	123	42	343	126
Uszczyn	789	122	242	156	70	339	116
Wadlew	1.069	116	312	99	266	85	117
Woźniki	1.138	145	941	200	53	181	606
RAZEM:	21.448	5.038	5.910	5.644	1.339	3.844	3.230

Źródło: Opracowanie własne; APPT, SPP, sygn. 468.

Zestawiając te dane z wynikami z roku 1918[21] oraz uwzględniając ubytek terytorialny powiatu[22], można stwierdzić, że pogłowie bydła rogatego zmniejszyło się o ok. 10.000 szt. (ok. 25%), trzody chlewnej o ok. 3000 szt. (ok. 33%), w przypadku owiec natomiast o ok. 1000 sztuk (ok. 15%). Struktura wieku w kategoriach wyszczególnionych w tabeli wskazywała (za wyjątkiem świń) znaczne dysproporcje pomiędzy zwierzętami dorosłymi a młodymi. Tak znaczący spadek pogłowia w okresie między połową 1918 r., a końcem 1920 r. tłumaczyć można kilkoma przyczynami, z których do najistotniejszych zaliczyć należy występowanie chorób zwierzęcych, niedobory paszowe,

[21] Dane z połowy 1918 r. znajdują się w: APPT, WPP, sygn. 34.

[22] Czyli z ponowną korektą jego granic. Pierwszą wprowadziły władze okupacyjne w latach 1914-1918, zwiększając liczbę gmin do 28, kosztem powiatów łódzkiego i łaskiego. Redukcja do 22 gmin nastąpiła z początkiem roku 1919. Por. M. Hubka, *Straty wojenne powiatu piotrkowskiego…*, s. 87.

a przede wszystkim kolejną falę kontyngentów mięsa na potrzeby wojska. Stawiało to społeczeństwo powiatu w sytuacji permanentnego ubożenia spowodowanego drenażem gospodarczym z lat I wojny światowej, a także ciężarami kreowania polityki aprowizacyjnej młodego państwa w obliczu toczonych wówczas konfliktów.

Kontyngent mięsny wyznaczony na podstawie ustawy z dnia 11 kwietnia 1919 r.[23] przewidywał dla powiatu piotrkowskiego obciążenie na poziomie 150.000 kg wagi żywej, łącznie dla bydła i trzody chlewnej. Zakładano przy tym, że przyjmowane miały być jedynie sztuki zdrowe, odpowiednio hodowane, o masie 200 kg dla bydła i 80 kg dla świń. Ceny skupu wynosiły w tym wypadku odpowiednio 15-20 mk/kg dla bydła oraz 27-30 mk/kg dla świń. Spośród wszystkich gmin największy kontyngent wyznaczono dla Bogusławic (12.378 kg), Ręczna (12.708 kg), a także Bujen, Rozprzy, Szydłowa i Woźnik (wszędzie ponad 9.000 kg). Jako miejsca spędu dla powiatu wyznaczono: Piotrków, Bełchatów, Gorzkowice i Wojciechów (gm. Kamieńsk). W obawie przed rozruchami i zniechęceniem hodowców do efektywnej pracy nakazano poszczególnym gminom zakup przeznaczonych im kontyngentów od rolników, proporcjonalnie do stanu posiadania zwierząt u każdego z nich[24].

Również w przypadku zwierząt pociągowych i środków transportu sytuacja w powiecie kształtowała się podobnie w stosunku do okresu poprzedniego. Oparcie odradzającego się wojska na ciągu głównie konnym spowodował potrzebę organizacji komisji przeglądowych, rejestracji posiadanych przez właścicieli koni, w skutek czego pewna ich część podlegała mobilizacji. Przykładem zaangażowania władz samorządowych powiatu w tej materii była uchwała z 14 lipca 1920 r., deklarująca dostarczenie 5% ogólnej liczby koni dorosłych znajdujących się w powiecie, co miało dać efekt w postaci ok. 150 wierzchowców[25]. Pozwala to szacować liczbę dorosłych koni w powiecie na ok. 3000. Jak się jednak okazało, w tym samym czasie, Ministerstwo Spraw Wojskowych wyznaczyło dla powiatu kontyngent 700 koni (sic!), co – jak oceniano – mogło doprowadzić najmniej

[23] *Ustawa z dnia 11 kwietnia 1919 r. o rzeczowych świadczeniach wojennych*, „Dziennik Praw Państwa Polskiego", 1919, nr 32, poz. 264.

[24] APPT, *Akta gminy Kamieńsk* (dalej: AgKm), zesp. nr23, sygn. 438; APPT, *Akta gminy Krzyżanów z siedzibą w Siomkach* (dalej: AgKr), zesp. nr 27, sygn. 134.

[25] Odnosząc tą liczbę do danych z 1918 r., kiedy to w 22 gminach znajdowało się ok. 12.000 koni pełnoletnich, można dostrzec bardzo niekorzystną tendencję spadkową w tym zakresie.

posażnych gospodarzy do finansowej ruiny, wobec czego zadeklarowano przesunięcie pewnych sum budżetu na rekompensaty[26]. Podsumowując kwestię pogłowia koni w powiecie piotrkowskim, należy mieć na uwadze, że ustalenie dokładnych danych nie jest możliwe ze względu na charakter materiału źródłowego. Porównując jednak dane ze spisu z 1918 r. z kilkoma zachowanymi listami gminnymi z lat 1919-1921, można zauważyć, że liczba koni w tym okresie spadała nawet o ok. 50%[27]. Największą instytucją gospodarczą w powiecie, zajmującą się kwestią koni, było Państwowe Stado Ogierów w Bogusławicach, powołane do życia w 1921 r. Wcześniej wszelkie konie, których właścicielem było wojsko, z reguły grupowane były w Piotrkowie, w budynkach koszarowych przy ul. Wolborskiej[28].

Całość produkcji gospodarstw rolnych, po zaspokojeniu potrzeb własnych i państwowych, trafiała m.in. do miejsc wymiany handlowej. Oprócz wspomnianych wcześniej większych skupisk wszelkiego rodzaju sklepów i składów – miasta powiatowego i zdegradowanych „miasteczek" – ważną rolę w wymianie handlowej na terenie powiatu pełniły targi i jarmarki. Częstotliwość ich występowania była zróżnicowana. Na ogół targi odbywały się 1-2 razy w tygodniu, jarmarki natomiast związane były z dniami świątecznymi. Dla przykładu w Piotrkowie dniami targowymi były wtorek i piątek, natomiast w ciągu roku odbywały się 4 jarmarki. W Sulejowie targ miał miejsce w środę i organizowano rocznie 6 jarmarków. W Bełchatowie źródła wspominają również o 6 jarmarkach i targach w poniedziałki i piątki. W Rozprzy dniem targowym był czwartek. W przypadku Gorzkowic był to wtorek, w Kamieńsku – środa, a w Wolborzu – czwartek (oraz 6 jarmarków). W zestawieniu zbiorczym dla całego powiatu, wyszczególniono – obok miasta powiatowego, jeszcze 10 innych ośrodków tego typu[29].

Trudności aprowizacyjne, obostrzenia handlowe oraz zakaz wywozu produktów poza granice powiatu sprzyjały rozwojowi czarnego

---

[26] APPT, *Akta gminy Uszczyn z siedzibą w Poniatowie* (dalej: AgU), zesp. nr 34, sygn. 1690.

[27] APPT, *Akta gminy Bogusławice*, zesp. nr 241, sygn. 1837; APPT, AgG, sygn. 274; APPT, AgKm, sygn. 438; APPT, AgKr, sygn. 79; APPT, AgU, sygn. 1690.

[28] APPT, *Państwowe Stado Ogierów w Bogusławicach*, zesp. nr 951, *Wstęp do inwentarza i rys historyczny.*

[29] APPT, *Starostwo Powiatowe Piotrkowskie* (dalej: SPP), zesp. nr 1, sygn. 663. Targi i jarmarki odbywały się między innymi w gminach: Łękawa, Kamieńsk, Rozprza, Bogusławice, Kleszczów oraz Wadlew.

rynku i spekulacji. Ceny, jakie obowiązywały na terenie powiatu w omawianym okresie, cechowały się zmiennością, zachowując – co zrozumiałe – tendencję zwyżkową. Jako ilustrację problemu można przytoczyć wahania cen w okresie kwiecień-czerwiec 1920 r., przytaczanych przez Urząd Walki z Lichwą i Spekulacją.

Tabela 4.
Zmiany cen artykułów spożywczych kwiecień-czerwiec 1920 r.

Lp.	Artykuł - miara	Kwiecień [mk]		Maj [mk]		Czerwiec [mk]
		do 14.04.	Od 14.04	do 27.05	od 27.05	
1	Wołowina - kg	12	15	15	20	20
2	Baranina - kg	12	14	14	18	18
3	Cielęcina - kg	12	13	13	15	15
4	Wieprzowina - kg	15	15	22	22	22
5	Słonina i sadło - kg	20	20	25	25	25
6	Kiełbasa – kg	18	18	24	24	24
7	Salceson – kg	16	16	24	24	24
8	Szynka gotowana - kg	22	22	36	36	36
9	Mleko - l.	4	4	4	4	4
10	Masło – kg	80	80	80	80	80
11	Ser – kg	15	15	15	15	15
12	Śmietana - l.	20	20	20	20	20

Źródło: APPT, AmP, sygn. 1341.

Dla porównania można dodać, że pensja dozorcy domowego w Piotrkowie w miesiącu listopadzie 1920 r. wynosiła średnio od 30 do 400 marek, w zależności od wielkości domu[30]. Pensja roczna wójta gminy Bogusławice w roku 1920 obliczona była na 4000 koron[31]. Biorąc pod uwagę odsetek ludności bezrolnej, bezrobotnej, a także nie posiadającej stałego (czy też określonego) źródła zarobkowania, tak znaczna zwyżka cen w krótkim czasie tłumaczyła w znaczny sposób niedobory żywieniowe[32]. Trudna sytuacja materialna ludności, panująca w powiecie od kilku lat, spowodowała naturalną tendencję do poszukiwania dodatkowych, nie zawsze legalnych, metod zarobko-

[30] APPT, AmP, sygn. 1361. Przy czym praca dozorcy była zajęciem dorywczym.

[31] APPT, WPP, sygn. 108.

[32] Podstawę diety mieszkańców powiatu w tym okresie stanowiły w pierwszym rzędzie kartofle i kapusta oraz przetwory mleczne. Jedynie ich uzupełnieniem było pieczywo. Jakkolwiek o jakości pożywienia decydował majątek konsumenta. Warunki aprowizacyjne regionu w szerszym kontekście ilustrują sprawozdania lekarza powiatowego, a także zestawienia prowadzone przez urzędy gmin; APPT, SPP, sygn. 1048.

wania. Obok prostytucji kwitło zatem nielegalne gorzelnictwo. O rozmiarach tego zjawiska w roku 1919 świadczyć może raport policyjny, kierowany do władz powiatowych. Szacowano w nim, że w początku roku na terenie powiatu mogło znajdować się ok. 1000 nielegalnych gorzelni, działających za wiedzą i przy cichym przyzwoleniu władz gminnych. Co wydaje się istotne, to produkcja tego typu musiała pochłaniać pewne ilości zboża, którego i tak już nie wystarczało na inne potrzeby[33].

Powracając do wykorzystania produkcji rolniczej w lokalnym przemyśle (wytwórstwie) przetwórczym, wiele ciekawych informacji na ten temat odnaleźć można w sprawozdaniu o stanie przemysłu rolnego powiatu piotrkowskiego z początku 1920 r. Wynika z niego, że branża ta nie była zbyt dobrze rozwinięta. Główną tego przyczyną były słaba wydajność produkcji rolnej, niedostateczne nawożenie oraz niski poziom wiedzy samych rolników. Główną podstawą produkcji były uprawy ziemniaka. Wykorzystując lokalne zaplecze materiałowe, funkcjonowały lokalne gorzelnie, spirytusownie, a także zakłady wyrobu krochmalu i drożdży[34]. Niemniej jednak istniejące zakłady borykały się z szeregiem problemów, z których najważniejszym był chroniczny brak surowców. Niedobory te starano się niwelować importem z Wielkopolski. W tym przypadku z kolei na przeszkodzie stały utrudnienia komunikacyjne (m.in. brak wagonów). Jak oceniono, zabezpieczenie funkcjonowania wszystkich tych zakładów wynosiło 300 tys. korców ziemniaka i 10 tys. korców jęczmienia rocznie, co przewyższało dwukrotnie możliwości lokalnego rolnictwa. W obliczu zagrożenia zupełnym upadkiem zakładów tej branży starosta domagał się intensyfikacji importu i kategorycznego zakazu eksportu surowców rolnych z terenu powiatu.

Kolejną grupę ośrodków wytwórstwa bazującego na produkcji rolnej stanowił szereg pomniejszych ośrodków gospodarczych, takich jak młyny, piekarnie, cukrownie, olejarnie oraz browary. W większości przypadków były to przedsiębiorstwa rodzinne, o niewielkiej skali zatrudnienia, rozsiane po całym powiecie. Do największych tego typu

[33] APPT, *Komisariat Rządu Ludowego w Piotrkowie* (dalej: KRLP), zesp. nr 909, sygn. 5.

[34] Gorzelnie mieściły się w Woli Krzysztoporskiej, Niechcicach, Łękawie i Lubiatowie. Wytwórnie drożdży i spirytusu zlokalizowane były w Woli Krzysztoporskiej i Niechcicach, podobnie jak krochmalnie, syropiarnie i suszarnie; APPT, SPP, sygn. 470.

w powiecie należał zakład gorzelniczy Mojżesza Pfeffera i S-ki w Niechcicach (gm. Rozprza). Według zachowanego wykazu zatrudnienia z początku 1919 r. pracę w nim znajdowało 103 robotników oraz 11 osób kadry kierowniczej. Jednakże w wyniku rabunku mienia zakładowego, dokonanego przez Austriaków, zakład ten poniósł poważne straty, co spowodowało, że produkcja została zdezorganizowana[35]. Oprócz tej fabryki na terenie gminy znajdowało się jeszcze 10 młynów i wiatraków, 27 sklepów, 4 piekarnie, 14 rzeźni oraz 3 browary[36]. W zestawieniu z roku następnego dodatkowo wyszczególniono jeszcze: 9 szewców, 7 kowali oraz 11 handlarzy końmi[37]. Porównując sytuację panującą w gminie Rozprza z resztą terenu powiatu na podstawie zachowanych list i wykazów (sporządzanych do celów podatkowych), można ocenić, że należała ona do wiodących pod względem przemysłu i wytwórstwa.

Największym jednak ośrodkiem przemysłu i wytwórstwa w omawianym okresie był Piotrków. Skupiał on szereg instytucji gospodarczych reprezentujących branże: drzewną, przetwórczą, włókienniczą, metalową i mineralną[38]. Znaczna część tych zakładów borykała się również z typowymi dla okresu brakami w dostawach surowców, w tym węgla, a także uszczupleniem parku maszynowego w wyniku wydarzeń z lat 1914-1918[39]. Najszybciej podnosiły się z upadku drobne przedsiębiorstwa bazujące głównie na surowcu lokalnym (np. młyny, gorzelnie, ośrodki tkactwa), prowadząc swą działalność na pograniczu sektora usług. Wzrost zapotrzebowania na szkło w różnej postaci okazał się również stymulujący dla piotrkowskiego przemysłu mineralnego, reprezentowanego przez huty szkła „Kara" i „Hor-

[35] APPT, *Akta gminy Rozprza*, zesp. nr 32, sygn. 404.

[36] APPT, WPP, sygn. 63.

[37] APPT, WPP, sygn. 123.

[38] Na temat rozwoju przemysłu w Piotrkowie i okolicy szereg informacji odnaleźć można w: J. Kukulski, *Rozwój przemysłu i klasy robotniczej w Piotrkowskiem*, „Studia Regionalne" 1985, T. VI(XI), s. 9-32; idem, *Piotrkowskie u progu niepodległości*, [w:] *Ziemia piotrkowska u progu niepodległości*, Piotrków Trybunalski 1989, s. 17-20; P. Głowacki, *Życie gospodarcze Piotrkowa Trybunalskiego w latach 1793-1914*, Piotrków Trybunalski 2009.

[39] Przykładem tego może być ciężka sytuacja, w jakiej po zakończeniu I wojny światowej znalazł się browar Franciszka Braulińskiego; A. Piasta, *Piwowarstwo piotrkowskie w czasie pierwszej wojny światowej*, [w:] *Studia z dziejów piotrkowskiego browarnictwa od XVI do XX wieku*, pod red. T. Kruza, A. Piasty, K. Wiączka, Piotrków Trybunalski 2012, s. 81-90.

tensja". W 1921 r. powstał ponadto kolejny zakład tej branży – huta szkła „Feniks"[40].

Starając się określić zarówno liczebność zakładów przesyłowych, jak i poziom zatrudnienia w tej gałęzi gospodarki w Piotrkowie, według wykazu z roku 1919, można stwierdzić, że w mieście znajdowało się nieco ponad 500 różnych placówek wytwórstwa i usług[41]. Na podstawie spisu tychże z roku 1922 otrzymać można liczbę 102 podmiotów różnych branż, przy czym były to w większości warsztaty rodzinne lub zatrudniające mniej niż 10 robotników[42]. Przytaczany spis jest jednak niepełny. Według ustaleń Barbary Wachowskiej w 1923 r. w Piotrkowie znajdowało się 651 drobnych zakładów rzemieślniczych, zatrudniających od 1 do 5 pracowników, 48 zakładów większych, w których zatrudnienie znajdowało od 5 do 20 robotników, a także 7 dużych zakładów przemysłowych, zatrudniających ok. 61% wszystkich przedstawicieli właściwej grupy zawodowej w mieście[43]. Największym pracodawcą w mieście była w latach 1919-1921 huta szkła „Kara", która w kolejnych latach zatrudniała odpowiednio – 346, 626 i 600 pracowników. Na drugim miejscu znajdował się kolejny przedstawiciel przemysłu szklarskiego – huta „Hortensja" – z zatrudnieniem odpowiednio: 393, 420 i 401 robotników w interesującym nas okresie. Na trzecim miejscu plasowały się w tym zestawieniu zakłady drzewne i introligatornia inwalidów wojennych, która w 1919 r. dawała pracę 30 osobom, odnotowując znaczny ich przyrost w latach kolejnych. W 1920 r. było to 200 ludzi, a w 1921 r. – 376. Istotny udział w rynku pracy miały również: Piotrkowska Manufaktura (1920 – 199 osób, 1921 – 372 osoby) oraz Rektyfikacja spirytusu (od 100 w 1919 r. do 122 w 1921 r.). Pozostałe większe zakłady osiągały pułap zatrudniania na poziomie 20-30 robotników[44]. Można więc stwierdzić, że zatrudnienie we wszystkich większych

[40] J. Kukulski, *Rozwój przemysłu i klasy robotniczej…*, s. 34-35.

[41] APPT, KRLP, sygn. 9. Oprócz nazwiska właściciela, profilu placówki oraz jej adresu, nie można niestety w wykazie tym odnaleźć danych dotyczących zatrudnienia. Dla całości powiatu zdekompletowany spis podaje ok. 200 pozycji. Liczba ta jest znacznie zaniżona, gdy porówna się ją z danymi podawanymi przez poszczególne gminy.

[42] APPT, AmP, sygn. 1378.

[43] B. Wachowska, *Stosunki gospodarcze w latach 1918-1939*, [w:] *Dzieje Piotrkowa Trybunalskiego*, pod red. B. Baranowskiego, Łódź 1989, s. 415.

[44] APPT, *Komisja Szacunkowa Strat Wojennych Powiatu Piotrkowskiego*, zesp. nr 907, sygn. 1951; por. A. Piasta, *Piwowarstwo piotrkowskie…*, s. 89.

ośrodkach produkcji w mieście, w latach 1919-1921, wzrosło niemal dwukrotnie.

Udział w piotrkowskim przemyśle miała również miejscowa mniejszość żydowska. W grupie ponad 40 największych zakładów ok. 25% znajdowało się właśnie jej rękach[45]. Powyższa sytuacja, panująca w mieście powiatowym, korespondowała ze stanem rzeczy na terenie całego powiatu, o czym można przekonać się, analizując kolejne wykazy gospodarcze sporządzane w urzędach gmin[46].

Pomimo trudnych warunków konsolidacji struktur gospodarczych oraz odbudowy strat po I wojnie światowej w miarę swoich możliwości podejmowano również w mieście i powiecie pewne kroki w zakresie inwestycji i rozbudowy. Przykładem tego może być kwestia budowy elektrowni, regulacji rzeki Strawy, a także rozbudowy kanalizacji i wodociągów. Ze względu jednak na trudny stan finansowy, a także na koszta materiałów i robocizny, plany te musiały stać się długofalowymi[47]. W przypadku elektrowni miejskiej, pomimo pierwszych projektów z roku 1919, jej budowę udało się podjąć dopiero w 1924 r[48]. Do większych inwestycji w powiecie zaliczyć można też rozbudowę infrastruktury transportowej oraz budynków użyteczności publicznej.

Na zakończenie można dodać, że społeczeństwo powiatu piotrkowskiego, biorąc pod uwagę gospodarcze aspekty jego funkcjonowania, znajdowało się w latach 1919-1921 w okresie przejściowym. Wraz z odzyskaniem niepodległości wszelkie problemy i zaszłości, wynikające z realiów lat poprzednich, nadal miały przemożny wpływ na gospodarcze realia regionu. Niedobory produkcji rolnej, a także utrata znacznej części plonów z roku 1918 na rzecz okupanta, stanowiły niekorzystny bilans otwarcia, nie tylko dla aprowizacji, ale również dla lokalnego przemysłu przetwórczego, który intensyfikację działalności mógł podjąć w oparciu o zbiory z roku następnego. Pa-

[45] B. Hałaczkiewicz, *Działalność gospodarcza ludności żydowskiej w Piotrkowie w latach 1914-1939*, „Badania nad Dziejami Regionu Piotrkowskiego" 2002, z. 3, s. 30.

[46] APPT, WPP, sygn. 107-128.

[47] APPT, AmP, sygn. 1336; por. P. Głowacki, *Gospodarka komunalna Piotrkowa Trybunalskiego w latach 1924-1929*, PZH 2000, t. 4; K. Głowacki, *Urbanistyka Piotrkowa Trybunalskiego*, Piotrków-Kielce 1984, t. 1.

[48] M. Łapa, *Elektryfikacja województwa łódzkiego w latach 1919-1939*, „Rocznik Łódzki", 2009, T. 56, s. 147; P. Głowacki, *Życie gospodarcze Piotrkowa Trybunalskiego w latach 1918-1998*, Kielce 2000, mps, s. 24.

nujące w powiecie przeludnienie potęgowało zapotrzebowanie na podstawowe środki żywieniowe, których część zajmowana była przez władze na potrzeby Wojska Polskiego. Mozolne wychodzący z zapaści przemysł, pomimo wzrastającej liczby zatrudnionych, nie mógł w pełni wchłonąć całych mas osób bezrobotnych, czy też nie posiadających stałego źródła zarobkowania. Na społeczeństwo regionu piotrkowskiego wpływ miały również rosnące systematycznie ceny artykułów pierwszej potrzeby, generując działania niezgodne z prawem (spekulacje, czarny rynek, nielegalna produkcja alkoholu)[49].

Prezentowany w niniejszym artykule materiał stanowi jedynie drobny przyczynek do obszernych zagadnień historii gospodarczej w ujęciu regionalnym, niemniej jednak pozwala na uzyskanie przekrojowego obrazu sytuacji gospodarczej panującej na omawianym terenie u zarania niepodległości.

Summary

Piotrków county economic situation in years 1919-1921

The material includes a description of the economic problems that occurred in the Piotrków county in years 1919-1921. Some of them are the result of a conditions which took place during the Austro-Hungarian occupation in the time of World War I. The others were the outcome of the participation of the young Polish state in the war in order to maintain recently recaptured independence. Among these problems should be mentioned difficulties in rebuilding the local industry, as well as increase in efficiency of agriculture destroyed during the war. These and many other issues are shown on the basis of archival material from the State Archives in Piotrkow and scientific literature.

[49] Wszystkie te czynniki miały znaczny wpływ również na postawy ideologiczne społeczeństwa. W środowisku zubożałej wsi oraz w podnoszących się z upadku środowiskach przemysłu aktywnie działali bolszewiccy agitatorzy, a także członkowie powstałej w końcu 1918 r. Komunistycznej Partii Robotniczej Polski; zob.: M. Hubka, *KPRP w regionie piotrkowskim w latach 1918-1920*, [w:] *Partia komunistyczna w Polsce, Struktury – Ludzie – Dokumentacja*, pod red. D. Magiera, Lublin – Radzyń Podlaski 2012, s. 35-47.